

R eportatge

Noelia Muñoz González

Anades i tornades de l'educació social: el repte d'escollir un canvi professional

■ Noelia Muñoz González, educadora social i emocional. #edusoty La televisió de l'educació social. Col·legiada 9710.

La vida professional és molt llarga, acostumen a ser uns quaranta anys de feina, una feina que cada cop més esta deixant de ser un trajecte lineal. La mobilitat professional és un tret característic al món actual, una societat cada cop més líquida¹, i això es fa palès, sobretot al nostre sector. En aquest context, créixer professionalment passa per buscar nous reptes que ens permetin anar desenvolupar la nostra tasca, i a vegades també pot passar per iniciar un canvi en la nostra trajectòria laboral.

Hi ha molts motius per voler engegar un procés de canvi laboral, ja sigui per circumstàncies socioeconòmiques, desmotivació, manca d'un ambient laboral, ganes de guanyar més diners, necessitat de conciliació familiar, etc. En el teu cas: estàs satisfet amb el teu present professional? Fer-nos aquesta pregunta en diferents moments de la nostra vida ens resultarà útil a l'hora de corroborar si estem fent el que realment volem o ens estem deixant emportar per la inèrcia, la comoditat o la por del canvi. Si arribem a la conclusió que la nostra professió o el sector en què treballem ja no ens aporten allò que volem, potser necessitem emprendre un canvi professional.

Us presentem tres persones que un dia van decidir fer aquest canvi: un camí d'anada cap a l'educació social. Professionals que venien de mons molt diferents com ara la banca, la publicitat o la il·lustració. I també una educadora social que ha fet el camí de tornada cap a una altra professió com ara fer de clown. Esperem que aquest article serveixi per copsar el que pot significar dur a terme un camí entre distintes professions i quins elements personals i professionals poden entrar-hi en joc.

“I SI...”: EL MOMENT DE PLANTEJAR-SE UN CANVI

Us presento l'Amaia Prieto, educadora social que actualment es dedica a fer de clown a l'Escola de Pallassos Los Hijos de Augusto, a València. Tot i que sempre ha combinat la metodologia del clown i la intervenció amb persones, el 2012, arran de la crisi, va decidir deixar la seva feina com a educadora per dedicar-se a temps complet a treballar de clown. Els projectes socioeducatius en què estava tenien poca sortida pel que fa a les subvencions que rebien a l'entitat on treballava. Tanmateix, va veure que havia de treballar moltes hores per tirar endavant els projectes que portaven a terme i es va començar a sentir incòmoda. El seu malestar va ser fruit de l'actitud de la resta de l'equip respecte a la situació de crisi, tot i que la feina que feia li continuava agradant. Va començar a anar a treballar “sense alegria”, com diu ella, i va pensar que no podia anar a treballar amb aquell estat emocional. Això, junt amb una

¹ BAUMAN, Z. *Los retos de la educación en la modernidad líquida*. Barcelona: Gedisa, 2007.

trajectòria de quinze anys treballant en l'educació social, va fer que necessités canviar de feina i trencar amb dinàmiques i maneres de fer que feia temps que s'havien instaurat al seu dia a dia. Va apostar per fer de clown i l'expressió teatral, i és des d'aquest nou vessant des d'on va començar a treballar pel desenvolupament personal i social.

En Jordi Usurriaga és director tècnic a la Fundació Acollida i Esperança. Abans de ser educador social treballava a la banca, concretament era director d'empreses. Arran d'haver-se de sotmetre a una operació de la vista va estar sis mesos amb els ulls tapats. Aquest temps sense veure-hi va fer que, tot i que es divertia amb la feina que feia i guanyava molts diners, no tornés a sentir-se a gust en tornar de la baixa laboral. Va sorgir la possibilitat de negociar el seu acomiadament a la banca i

així ho va fer. Es volia dedicar a una feina d'atenció a les persones fruit del bon tracte que va rebre per part del personal quan va estar hospitalitzat. Al començament només sabia que volia treballar en una feina en què pogués ajudar la gent, de manera que donés un

sentit a la seva vida. Volia tenir una relació diferent amb les persones acompanyant la gent en el seu trànsit vital. Aquest període de recerca per veure com es reinventaria va durar dos anys. Finalment, en un Saló de l'Ensenyament, li van parlar de l'educació social i va pensar "Jo de gran vull ser això".

Continuem les presentacions amb la Mireia Coma-Cros, dissenyadora gràfica durant dinou anys. Va canviar la seva feina com a *freelance* per l'educació social perquè, segons ella, hi havia aspectes seus com a persona i com a professional que no podia desenvolupar a la feina anterior. Tanmateix, volia aportar el seu granet de sorra per ajudar persones amb un alt grau de vulnerabilitat i créixer com a professional, aspectes que amb el disseny gràfic no podia desenvolupar. Se sentia molt feliç amb la seva vida personal i tenia un impuls interior de compartir la plenitud interior amb els altres, de donar als altres allò que ella tenia. A nivell personal s'ho va poder permetre i durant un període de transició va estar combinant les dues feines. Així doncs, ens comenta la Mireia, aquest període va ser una època de la seva vida molt intensa.

Per acabar, tenim el Javier Alonso, il·lustrador, que es va trobar l'educació social de manera accidental després de concloure una etapa d'esgotament i

Aquestes quatre persones van iniciar un procés de canvi de carrera on es van plantejar què buscaven, què els agradava i quines eren les seves prioritats a l'hora de buscar una nova feina.

cansament al món gràfic. Va veure que la seva satisfacció professional minvava a la vegada que el món gràfic on treballava deixava al marge els dissenyadors *freelance* i les grans editorials creixien fins a monopolitzar el sector. Aquesta època va coincidir amb un període en què, com el Jordi, es va haver d'operar de la vista, fet que també el va deixar sense veure-hi una llarga temporada. Aquest temps li va servir per pensar en les dificultats laborals i en quines sortides hi podia haver respecte a la seva professió. Va ser en aquella època que una frase que no havia sentit mai abans li va servir per repensar el seu futur professional: "Les persones són molt més d'allò que un dia vam escollir ser i amar". Per a ell aquesta frase va ser una invitació a apropar-se a les persones des d'un punt de vista directe, deixant de banda la comunicació indirecta i abstracta que li oferia el món de la il·lustració.

Com veiem, aquestes quatre persones, independentment de les seves circumstàncies, van iniciar un procés de canvi de carrera on es van plantejar què buscaven, què els agradava i quines prioritats tenien a l'hora de buscar una nova feina. Per tant, per molt que pugui angoixar trobar-se en una situació en què un es pugui sentir perdut, s'ha de tenir paciència i veure que aquest període d'incertesa forma part del procés de recerca. Pensar per què es vol canviar, i què és el que un vol fer i per què pot ajudar a aclarir una resposta satisfactòria.

“COM HO FAIG?”: ESTRATÈGIES PER INICIAR EL PROCÉS

Pel que fa a l'Amaia, veiem que havia estat molt vinculada a nivell personal i laboral amb l'art del clown des del començament de la seva carrera professional. Anteriorment al canvi, ja havia fet formacions amb Los Hijos de Augusto per incorporar elements de la tècnica del clown a la seva feina. Per tant, com que ja havia començat a combinar les dues professions i coneixia la persona que gestiona l'escola de pallassos, va pensar que seria una bona idea ampliar algunes línies de treball dins l'art del clown que tinguessin més a veure amb el desenvolupament en intervenció social i persones. Així doncs, va apostar per iniciar noves propostes fins que finalment van acabar sent una aposta de tot el centre. Això va fer que personalment es pogués donar un termini de temps significatiu d'un any i mig per veure si el projecte anava a més i ampliava la seva activitat. Havien de veure si en aquest període de temps l'aposta era sostenible a nivell econòmic i, quan finalment van veure que el projecte es podia mantenir, van continuar endavant.

En el cas del Jordi, el suport de les persones de l'entorn més proper, sobretot de la seva anterior companya, li va permetre viure aquest procés estant un temps sense treballar i pensar sobre allò que volia fer. El període de recerca d'estudis i d'universitat per formar-se va ser clau a l'hora d'escollir, així com la

confiança en ell mateix sobre la seva manera de fer les coses, que el va ajudar a l'hora d'estudiar i accedir a un nou sector. Comenta que els seus recursos personals, “constància i ser una persona espavilada” li van servir per tenir l'empena necessària per assolir la seva fita.

La Mireia, per la seva banda, sentia que rebia el suport de la família i, mentre pensava què volia fer, va aprofitar per acabar la carrera de Filosofia, que ja tenia mig començada. Com que sabia que el canvi comportava un procés i “no s'aconsegueix d'un dia per l'altre”, va decidir confiar que la vida l'acabaria portant cap a un camí profitós. Finalment, va estudiar Educació Social fent

la primera part de la diplomatura en línia. Recorda que ho va fer “amb molta il·lusió i molta motivació perquè tenia moltes ganes de conèixer i créixer”. Se sentia molt apoderada per la valentia amb què es va plan-

tejar el canvi de feina i pel fet que sentia que el poder de decisió el tenia ella mateixa. Tot i la incertesa de no saber què passaria després, si trobaria feina com a educadora o no, pensava que el fet de treure's la carrera i tenir la possibilitat de créixer com a persona ja li compensava.

Pel que fa al Javier, com comentàvem a l'apartat anterior, la seva vinculació amb el món de l'educació social va ser casual, se'l va trobar. Acabat el període d'hospitalització i reflexió vital, li va sorgir l'oportunitat de crear una cooperativa junt amb la seva companya i començar a gestionar el Casal de la Gent Gran de Cardedeu. Pel fet d'adquirir una responsabilitat en la gestió d'un recurs públic es va veure obligat a ser coherent i estudiar la diplomatura. La responsabilitat del rol que estava portant a terme com a director del Casal va fer que comencés a formar-se en un sector nou. “Tot i ser novell, no m'hi vaig sentir tenint en compte l'edat que tenia a l'hora d'iniciar aquest canvi professional, fet que va jugar a favor meu, ja que la meua experiència vital em va ajudar”.

Pel que veiem, planificar el canvi implica una fase d'anàlisi i recerca d'informació sobre les possibilitats de començar en un altre sector. Crear una xarxa de contactes propis de la nova activitat laboral i buscar el suport de les persones més properes són elements clau i rellevants a l'hora de prendre un nou rumb professional.

Planificar el canvi implica una fase d'anàlisi i recerca d'informació i crear una xarxa de contactes propis de la nova activitat laboral, elements clau a l'hora d'agafar un nou rumb professional.

“... SEGUR?": LLUITAR AMB DUBTES I PORS A L'HORA DE PASSAR A L'ACCIÓ

“Estic preparat per al canvi? Seré capaç de poder realitzar tasques i funcions diferents?”. Tot procés de canvi comporta dubtes. A l'Amaia li arribaven ofertes de feina per treballar novament d'educadora. Estava acostumada a un contracte estable, indefinit, amb un sou fix, i el canvi suposava pors, ja que, tot i que estava acostumada a l'autogestió, dedicar-se al món del clown comportava altres maneres de fer. “Què faig?” i “Ho dec estar fent bé?” eren les preguntes que es formulava. La pressió personal i familiar li pesava, però tornar a ser no-

més educadora, no ho acabava de veure clar. Finalment, va decidir escoltar-se a ella mateixa i tenir present una màxima important per a ella: “Un ha de fer allò que estima”. Segons l'Amaia, “si fas el que realment estimes, treus temps,

Si aprofitem aquesta etapa per observar, experimentar i créixer, podem contrarestar el temor de perdre el que tenim o/i el que som transformant aquest període en una etapa estimulants plena de reptes.

idees i creativitat per generar alternatives laborals”. De fet, en el seu cas ha estat així, i amb el temps ha aconseguit ampliar el seu projecte.

En el cas del Jordi, sortir de l'àrea de confort li va provocar cert temor. La por de no haver-la encertat i que no li agradés l'educació social, junt amb la incertesa de no trobar feina, van ser aspectes que li van crear una certa tensió emocional. Els dubtes es van esvaïr quan va començar la carrera: “Vaig descobrir un món nou, el de la pedagogia, l'educació i la filosofia, dels quals vaig aprendre molt”. Finalment, va veure que en aquell moment, i sent noi, tenia més facilitat per trobar feina i poder escollir on treballar. Com sabem, el referent masculí sempre està buscat, ja que l'educació social és una professió on les dones som majoria.

Per a la Mireia, el fet d'estar envoltada de persones que li donaven suport en aquest trànsit va ser cabdal. “Sempre que dubtava, perquè dubtes quan entres en un món professional que no coneixes, pensava en els motius d'aquest canvi i que la seva finalitat era bona, l'objectiu era sa, bo i net, i això m'alliberava de pors i em donava valor”.

Respecte al Javier, el fet previ de passar per l'experiència de la ceguesa temporal va fer que transités per un camí d'obscuritat en què “se'm van moure

moltes coses dins meu”. Aquesta situació li va servir per adquirir certs recursos personals que després va poder replicar al món professional. Tanmateix, aquest fet va fer que redimensionés la manera d’entomar certs aspectes de la seva vida i aprengué a tenir certa enteresa.

Com veiem, l’actitud compta a l’hora d’emprendre alguna activitat nova. Es tracta d’estar oberts al canvi; és a dir, confiar en un mateix, posar en marxa els recursos personals i pensar en tot allò que un pot aprendre són elements que poden ajudar a enfrontar-se amb la por. Si aprofitem aquesta etapa per observar, experimentar i créixer, podem contrarestar el temor de perdre el que tenim o/i de perdre el que som transformant aquest període en una etapa estimulants plena de reptes.

“NO SÉ PER ON COMENÇAR”: CONSELLS I ÀNIMS DELS QUE JA HAN TRANSITAT PEL CAMÍ

“Arriscar-se és perdre l’equilibri momentàniament i no arriscar-se és perdre’s a un mateix”. L’Amaia cita Schopenhauer quan li plantejo què li diria a una persona que està pensant a fer un canvi professional. Creu que si un no fa cas al que sent, quan té la sensació que ha de fer un pas endavant, d’explorar altres àrees, això li impedeix sentir-se enfocat o enfocada i centrat o centrada en el present, en el que ha d’estar. Sobre l’assumpció de riscos és de l’opinió que cadascú ha de veure on és el seu llindar o límit per veure fins on pot arriscar-se. Per a alguns arriscar-se suposarà una inversió de temps i de diners, ja que com hem vist formar-se és un requisit imprescindible, aspecte que suposa un esforç econòmic important. El temps que un dedica a aquest procés també és un element clau, “les coses no s’aconsegueixen d’un dia per l’altre”. En aquest sentit el temps que un ha de dedicar a l’estudi també pot ser un condicionant. Tot i aquests condicionants, per a aquests quatre professionals combinar la formació amb una altra feina o estudiar en línia va suposar una oportunitat per conciliar el seu objectiu amb els ingressos i la vida familiar.

Segons l’Amaia, experimentar és un pas clau i previ per després poder emprendre un canvi. També és necessari sondejar abans d’iniciar grans canvis per tal de saber si allò que s’imagina motiva o només ha estat producte del que un s’ha imaginat. Començar un voluntariat o fer pràctiques professionals pot ajudar a formar-se una idea més realista del nou àmbit de treball escollit.

El Jordi creu que, al marge de la situació actual, un ha de fer allò que li agrada, allò per a què un està cridat. “Tots estem cridats a fer alguna cosa i tenim una virtut, un do, una habilitat que estem cridats a desenvolupar”. Segons el

seu parer, l'error més gran és no fer allò per a què un està cridat o fer una altra cosa per haver dubtat o tingut por del canvi. Ell es va adonar que havia pres una bona decisió en sentir-se més viu, i aquesta sensació va fer que notés que perseguir allò que volia fer havia valgut la pena.

En el seu cas, i segons ell, la facilitat de relació amb les persones que havia tingut treballant a la banca va ser una competència que li va permetre establir vincles amb les persones a la seva nova feina. Com veiem, a banda de l'actitud, les

habilitats i competències per poder desenvolupar una nova feina són essencials. L'avantatge de venir d'un sector o una experiència laboral anterior fa que

Aconseguir l'objectiu laboral també ha comportat modificar hàbits, rutines, habilitats i competències cabdals per adaptar-se a un nou rol professional.

un pugui tenir competències transferibles.² Les habilitats comunicatives, la proactivitat o la capacitat de planificar, avaluar o resoldre dificultats són destreses que poden servir per assolir la pròpia fita professional.

La Mireia opina que el fet que una persona vingui d'una professió anterior en un altre sector pot suposar un valor afegit. Segons ella, el bagatge professional és un plus en el món social, ja que aquest necessita moltes mirades i molts ímputs diferents. Els coneixements d'altres disciplines i maneres de fer serveixen per sumar. També creu que un aspecte fonamental en el panorama actual de l'educació social és la necessitat de ser emprenedor, és a dir, de buscar la viabilitat econòmica dels projectes per no dependre de les subvencions. El model del Tercer Sector ja no funciona i, per tant, des del seu punt de vista, cal observar la professió amb una mirada creativa perquè aquesta sigui sostenible. A l'època en què estudiava Educació Social el sector depenia molt de l'Administració i no li van ensenyar com calia buscar fonts de finançament, element que creu que actualment és fonamental. En canviar el context socioeconòmic, "cal tenir una mirada creativa i innovadora. Hi ha molts diners per poder fer projectes que siguin sostenibles, però no a fons perdut. Cal saber on i com cal buscar aquest finançament".

El Javier reflexiona sobre el mercat laboral. "A l'hora d'escollir una professió o uns estudis s'ha de veure com està el mercat laboral. Tot plegat és força demolidor." En el nostre sector és més complicat accedir a un lloc de treball, tot

² Agencia Nacional de Evaluación de la Calidad y Acreditación (ANECA). *Libro blanco. Título de Pedagogía y Educación Social*. Madrid: ANECA, 2005. Vol. 2

i que creu que un ha de fer el seu propi camí. Quan li pregunto sobre què vol dir amb això, em contesta: “mirar els calaixos no oberts de nosaltres mateixos, veure quines passions i motivacions tenim a banda de la nostra ocupació actual”. Connectar amb un mateix i explorar el que podem arribar a ser per després buscar el que volem fer.

Com veiem, en aquest procés tots quatre han hagut de fer un camí d’introspecció i anàlisi interna per després poder assumir riscos. Aconseguir el seu objectiu laboral també ha comportat modificar hàbits, rutines, habilitats i competències cabdals per adaptar-se a un nou rol professional.

“OBJECTIU ACONSEGUIT!”: VALORACIÓ DEL CANVI

Quan els preguntem què és el que més valoren i què els ha aportat el canvi professional, tots coincideixen en una idea: si no haguessin canviat de sector s’haguessin sentit insatisfets. “Al final un s’acaba sentint un amargat si no ho fa, s’acaba sentint un desgraciat”, comenta el Jordi. L’Amaia creu que, si féssim una enquesta o entrevista a persones que no van deixar la seva feina en un moment determinat i a d’altres que sí que van fer el pas, podríem veure el nivell de satisfacció o frustració vital que els va comportar prendre una decisió o una altra. Creu que la satisfacció vital de la gent que ha fet un canvi seria molt més gran.

A l’Amaia, aquest canvi li ha aportat aspectes molt positius a nivell de formació i tanmateix experiències que han propiciat que “brotessin moltes coses noves”. Veu que des de la seva feina com a clown ha pogut desenvolupar una tasca que a través del llenguatge i del lloc de pallasso ha pogut calar més en alguns col·lectius vulnerables. Creu que amb el temps ha guanyat confiança en veure que la decisió que va prendre va ser bona. També ha guanyat, segons ella, llibertat: d’horaris per fer les coses que vol sense imposicions, però també, i sobretot, molta llibertat creativa per inventar-se maneres de fer la seva feina, d’aprofundir en una metodologia innovadora que creu que és interessant i enriquidora.

“Humanitzar-me, és a dir, no veure quin negoci m’aporten les persones, sinó veure-les directament, independentment del negoci”. Una reflexió que deixa entreveure el món de la banca i les seves perversions. Com veiem el canvi del Jordi va ser de 180 graus. “Actualment, a la meva feina, sí que et demanen uns resultats quantitius per valorar l’impacte, però ho veus com una aportació que tu fas sobre la condició humana, no per aconseguir diners”. Aquest nou camí li ha permès créixer personalment, fent en paral·lel un viatge interior “on transites per les emocions amb les persones, recorreguts vitals; a vegades els acompanyes a viure, a vegades a uns altres els acompanyes a morir, etc.”.

Per a la Mireia, aquesta metamorfosi laboral l'ha fet sentir-se amb més autoestima, apoderada. A la vegada, aquest nou entorn laboral li ha permès conèixer noves persones i maneres de fer diferents de les del seu entorn laboral anterior. “Haver estat en diferents professions m’ha permès parlar un altre llenguatge, ja que cada professió té el seu vocabulari i les seves maneres d’entendre’s.” A més, li ha servit per “conèixer estructures internes de la societat que abans desconeixia” i trencar estereotips sobre el món social. Abans d’endinsar-s’hi pressuposava unes qualitats ètiques en els educadors i educadores que després no sempre s’ha trobat. “Pel fet de pertànyer a aquest col·lectiu professional un creu que treballem d’una manera responsable, i m’he trobat que hi ha professionals que treballen des de les seves carències fent feines molt complicades. En aquest sentit, considero que és una feina que has de fer des de la teva plenitud i des de la teva llibertat.”

El Javier al seu torn valora la seva experiència com una oportunitat que li ha permès endinsar-se en un entorn d’enriquiment personal molt gran. “La professió de l’educador social implica donar molt, però a la vegada rebre en un grau igual o superior.”

Confiança, apoderament, enriquiment personal i satisfacció són percepcions i sentiments que un pot arribar a assolir amb el canvi, tot i que, com sabem, les expectatives prèvies juguen a favor o en contra d’aquesta lectura posterior.

“ENCARA M’HO ESTIC PENSANT”: APORTACIONS FINALS PER ALS QUE ENCARA ESTAN INDECISOS

Un dels mestres del Jordi, en Joan Garriga,³ anomena el que, segons ell, són els tres pecats fonamentals de la vida: “el primer és no donar a la vida allò que tens per donar a la vida, el teu do. El segon és donar a la vida allò que no tens per donar i el tercer és no parar-te a pensar en la diferència entre el primer i el segon”.

El Javier em parla de la nostra identitat i dels recursos que estan adormits i podem començar a obrir i experimentar. “A vegades una frase pot obrir una porta a un pensament, a una altra cosa que no haves considerat fins aquell moment”. Opina que, tot i viure en una societat en què els sabers i els oficis estan compartimentats, les persones som multidimensionals i tenim dins nostre un espai de llibertat interessant d’explorar.

Per a la Mireia cadascú és el que és i no es pot defugir de qui ets. “Les teves virtuts les tens i, en funció de les teves circumstàncies i l’entorn, has de dur-les a terme”. Tenir la valentia i la confiança en un mateix per poder expressar-ho,

³ Psicòleg humanista. Soci fundador de l’Institut Gestalt (Barcelona). Terapeuta Gestalt format en PNL, abordatge ericksonià i mètodes escènics i corporals. Va introduir Bert Hellinger, creador de les constel·lacions familiars, a Espanya.

segons la seva opinió, ajuda. Ella, tot i haver estudiat Educació Social es va sentir “una mica expulsada per la crisi”, però tot i així va continuar al món social a través del voluntariat. La seva adaptabilitat a les circumstàncies va servir per poder continuar la seva carrera professional des d’una altra professió.

Com veiem, estar obert als canvis facilita el fet de poder trobar-se amb noves experiències, competències i sabers també enriquidors. Però, si tot i llegir aquest article, penses “el canvi no és per a mi”, et convido a repensar aquesta afirmació. Com deia la meva professora d’Educació Permanent citant Heràclit: “l’única cosa que es manté invariable en el canvi és el mateix canvi”. Així doncs, encara que no agafis una altra drecera professional, l’evolució de les nostres tasques, maneres de fer i sabers és continuada. “Ningú no pot esperar avui construir durant la seva joventut un bagatge de coneixements inicial que sigui suficient per a la resta de la seva existència, perquè l’evolució ràpida del món exigeix una actualització continuada dels sabers [...]”⁴

Per tant, ser permeables a les mutacions i estar oberts a allò nou que ens espera pot ser una possibilitat de creixement i enriquiment que només es farà palesa si som capaços de veure amb certa distància i perspectiva les circumstàncies del nostre context laboral. ■

*Article dedicat a Mercè Romans i Jesús Javier Gómez,
professors de la diplomatura d’Educació Social a la
Universitat de Barcelona. Els vostres sabers ens acompanyaran sempre.*

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Agencia Nacional de Evaluación de la Calidad y Acreditación (ANECA). *Libro blanco. Título de Pedagogía y Educación Social*. Madrid: ANECA, 2005. Vol. 2.
- BAUMAN, Z. *Los retos de la educación en la era de la modernidad líquida*. Barcelona: Gedisa, 2007. 46 p.
- DELORS, J. *Educación: hi ha un tresor amagat a dins. Informe per a la UNESCO de la Comissió Internacional sobre Educació per al Segle XXI*. Madrid: UNESCO, 1996.

⁴ DELORS, J. *Educación: hi ha un tresor amagat a dins. Informe per a la UNESCO de la Comissió Internacional sobre Educació per al Segle XXI*. Madrid: UNESCO, 1996.